

Mehmet Akif Ersoy Düşüncesinde Şahsiyetin İnşâsı

 HİLAL YÜKSEL ^a

Öz: Akif'e göre insanın değerini belirleyen en temel hususlardan biri, bağımsız ve özgün bir devlette yaşıyor olmasıdır. Eğer vatan bilinci köhnemiş ve yok olmaya yüz tutmuşsa o insanın şeref ve haysiyeti tehlikede demektir. Özellikle dini ve değerler alanında üzerine düşen sorumlulukları ihmal eden pek çok insanın yukarıda bahsedilen insan tipine dönüştüğünü gören Akif, bu biçare durum karşısında büyük üzüntü duyarak, Osmanlı Devleti'nin son döneminde insanların duygusal anlamda büyük bir çöküntü içerisinde olduklarını ve bu duygusuzluğu gidermek adına yoğun mesai harcanması gerektiğini belirtir. Aslında o dönemin insanında gerçekleşen bu durum, Akif'in de vurguladığı üzere, ruhsal olandan ziyade maddi olanın önceleme-sidir. Böylesi bir eksen değişikliği, insanın kendisine yabancılaşmasına neden olmuş ve nihayetinde ruhsal açıdan pek çok problemleri ortaya çıkarmıştır. Akif, yirminci yüzyılda ortaya çıkan duyarsızlık ile vahşetin merhametle çözüme kavuşacağına inanır. İnsanda merhametin yeniden canlanmasında sorumluluk bilinci ile manevi yönün önemine vurgu yapan Akif, toplumsal hayatın düzenlenmesini de merhamete bağlı görür. Ona göre, merhametin yaygınlaştığı bir sosyal hayatta insanların kendilerine yaşam alanları bulacaklarını belirtir. Akif'in böyle bir düşünceye ulaşmasında kendi kanaatlerinden ziyade dinin ve değerlerin merkezde olduğu unutulmamalıdır. Bu makale, Akif'in hayat felsefesinde oldukça önemli olan, toplumsal, Yaratıcı ile irtibatlı, dünya ve ahiretine önem veren ve merhametli bir insan anlayışıyla oluşmuş şahsiyetini Batı'nın yeni argümanlarına karşı ortaya koyması ve yeni çözüm yolları inşa etmesini inceler.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Akif, insan, şahsiyet, benlik, ahlak.

^a Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Programı
hyuksel_atem@hotmail.com

The Construction of Personality in the Thought of Mehmet Akif Ersoy

Abstract: According to Akif, one of the most fundamental factors determining a person's worth is living in an independent and sovereign state. If a sense of patriotism has grown stale and is on the verge of disappearing, that person's honor and dignity are in jeopardy. Observing that many people who neglect their responsibilities—particularly in the realms of religion and values—have become the type of person described above, Akif expresses deep sorrow at this helpless situation. He notes that during the final period of the Ottoman Empire, people were in a state of profound emotional collapse and that significant effort must be expended to address this emotional numbness. In fact, this situation observed in the people of that era, as Akif also emphasized, is the prioritization of the material over the spiritual. Such a shift in focus led to people becoming alienated from themselves and ultimately resulted in the emergence of many individuals with spiritual problems. Akif believes that the indifference and brutality that emerged in the twentieth century can be resolved through compassion. Emphasizing the importance of a sense of responsibility and the spiritual dimension in the revival of compassion within humanity, Akif views the organization of social life as dependent on compassion. According to him, in a social life where compassion is widespread, people will find their own living spaces. It should not be forgotten that in Akif's arrival at such a thought, religion and values—rather than his own personal convictions—are at the center. This article examines how Akif, through a personality shaped by a social, Creator-centered, worldly and otherworldly, and compassionate understanding of humanity—which is quite significant in his philosophy of life—confronts the West's new arguments and constructs new solutions. .

Keywords: Mehmet Akif, humanity, character, self, morality.

Giriş

Varoluşta insanları birbirinden ayıran hususun siyasi, dini, felsefi görüşlerinden ziyade şahsiyet sorunu olduğunu fark etmek gerekir. Zira şahsiyet hakikat karşısında takındığımız tavır; herhangi bir görüşü savunurken “omurgamızı” ne kadar dik tutabildiğimizi; inanç ve değerlerimizin kendisini tebellür ettirdiği bir zemini göstermektedir. Bu çerçevede insan olma kavramının en tepe noktasını teşkil eden şahsiyetin hayattaki en önemli mesele olduğunu; zira dünyanın en yüksek fikirlerinin bile çarpık, bütünlüşmemiş şahsiyetlerde düzgün durmadığını idrak etmek gerekir.

Şahsiyet kavramı, insanda somutlaşan hususu, varoluş karşısında kendine has tavır; duyuş, düşünüş ve davranışta kendisi olarak tezahür edişi beyan eder. Kavramın batı dillerindeki karşılığı olan “person” kelimesi de “maske arkasından tınlayan ses” anlamında bu gerçeği destekler. İster insanda somutlaşan isterse maske arkasından tınlayan ses olsun, tezahür eden Aristoteles’in de işaret ettiği gibi ruhsallıktır.¹ Ruhsallık en basit anlamda kendisini bilinç yoluyla ilişkilerde ortaya koyuş, yani *benlik* oluştur. O halde benlik ister siyasi isterse dünya görüşü olsun gerek fikirlerle gerekse tarih içinde belli bir zaman ve mekân içinde *belli biri olma deneyimine* şeklini veren bir kuramla tanımlanabilir.² Bu kuram, son derece resmi ve epeyce soyut kavramlar ile en canlı, en yoğun duyguların bulunduğu bir ekseninde her zaman kendisinin dışında bir fikre, bir ilkeye ya da toplum gibi bir bağa işaret eder. Nitekim bu bağ, etimolojik olarak tâbi olmak, altında yer almak (*subject to*) anlamında benliğin soyutlanmış ayrı bir varlık değil; bir taraftan canlı yaşantının diğer taraftan da fark edilebilir anlamın merkezi olarak genel hakikatler ile müşterek ilkelerin kesişiminde işlev gösteren bir tezahürdür. Bu tezahürü belirleyen hakikat ve ilkelerin doğası, biz bireylerin onları mı yoksa onların mı bizi belirlediği sorunuyla benlik kuramlarına dair tartışmaların odağını oluşturur. Nitekim günümüzde benliğe

¹ Aristoteles, *Nicomachean Ethics*, D. Ross and L. Brown, Oxford Press, 2009, s. 9;11-13;15.

² Nick Mansfield, *Öznellik: Frued’dan Haraway’e Benlik Kuramları*, çev. Elif Okan Geziş, Babil Kitap, İstanbul, 2021, s. 10.

dair kuram ve tartışmalar ona bir yandan sınırsız bir özgürlük sağlarken diğer yandan tarihte olmadığı kadar özgüvensiz, hassas ve kırılgan olma hissini vermektedir.

Mansfield, günümüzde benliğin kendisine yapılan bu ısrarlı vurgudan dolayı onun muzaffer olmadığını; aksine risk altında olduğunu iddia eder. Zira ona göre insan deneyiminin benlikte üstün duruma gelmesiyle şiddetlenen kaos ve dahili parçalanmışlık hissi, bir taraftan kendilik kazanımı kaynatırken, diğer taraftan bizleri rahatsız edip huzurumuzu kaçıran gizem, korku, haz ve eğlence gibi hususları besleyerek yaşanan krizi derinleştirir.³ Bu çerçevede benliği en azından literal anlamına uygun biçimde bir şeye bağlamak için; onu sonsuz akışın öncesinde, içinde veya üstünde bir şeye tâbi kılmak için bir "öz seçmek" şart görünmektedir. Bu işlem vasıtasıyla benliğin hem anlam yüklenen hem de boşaltılan farazi bir anlam sahası olduğuna; hakikati alan ama namevcut bir hakikati alımlayan hususiyetine ve nihayetinde benliğin ne olduğundan ziyade olması gereken bir noktaya işaret ettiğine tanıklık edebiliriz. Bu tanıklığın gücümüzün sınırlarını ve en çok bize ait olmadığı noktasını fark ettireceğini, yani insan oluşumuzu daha fazla ortaya koyacağını öngörebiliriz. Bu çerçevede iki yüzyıldır yaşadığımız benlik sorununu Mehmet Akif'in düşünceleri üzerinden okumanın 'şimdi ne yapılması gerekir?' konusunda fikir vereceği umulur.

Mehmet Akif Ersoy'a Göre Şahsiyet

Mehmet Akif Ersoy denilince elbette öncelikle onun şahsiyeti, şairliği, düşünce ve eylem adamı oluşu aklımıza gelir. Tarihimizde tüm bunları bütünleştiren pek az insan mevcuttur. Ramazan Kaplan'ın dediği gibi Akif gibi dosdoğru bir "şahsiyet abidesi" olmak, bu kimlikle düşünce ve sanatının somut bir örneği hâlinde yaşayabilmek ancak onun çapındaki şahsiyetlere özgü bir ayrıcalıktır.⁴ Bu ayrıcalığı oluşturan ise tüm benliğiyle, tarihinin en karanlık ve en çaresiz dönemlerini yaşayan bir halkın çektiği toplumsal ve kişisel

³ Nick Mansfield, *Öznellik: Fried'dan Haraway'e Benlik Kuramları*, s. 16.

⁴ Ramazan Kaplan, "Safahat'ta Medeniyet Tasavvuru", *Mehmet Akif, Türkiye'de Modernleşme ve Gençlik*, TYB Yayınları, Ankara, 2007, s. 24.

sıkıntı ve ıstırapları yüreğinin ta derinliklerinde hissetmesi ve ömrünü bunları dile getirmeye ve çare aramaya adayan bir fikir ve gönül adamı olmasıdır. N. Topçu böyle kişilere tümüyle cemiyet ya da millet mistikleri (fena fi-l cemiyet) adını verir. Gerçekten Akif, Müslüman toplumların içinde bulunduğu duruma, hele bu durumun suçunun dine yüklenmesine asla tahammül edemez. Onların geri kalmışlıklarının sebebinin dinde değil; toplumun gerçek kimliğinden uzaklaşmasında, yani geçmişten devralınan olumsuz zihniyet ve koşullarda aranması gerektiği belirterek bu uğurda yeni çareler üretilmesi gerektiğini düşünür. Bu durumda yapılması gereken, medeniyetimizin kaynaklarına inip ruh ve beden arasında tıkanan yolu açacak fikirler üretmek; şahsiyeti ayağa kaldıracak güçleri yeniden devreye sokmaktır. Yapılması gerekenler doğrultusunda Akif, insanlığa farkına varamadıkları incelikleri ve yaratılış gayelerini hatırlatmayı öncelikli görev edinmiştir. Nitekim o, “Cismin küçüktür; ama İlahi sanatın gayesisin. Bu itibarla bitimsizsin, sonun bulunmaz senin!”⁵ dizeleriyle “gaye insan ya da şahsiyetli insan” anlayışını ortaya koymuştur.

Akif’in fikirlerini anlayabilmek için yaşadığı dönemdeki fiili olaylar örgüsünü hatırlamak gerekli olacaktır. Hatırlanacağı üzere Tanzimat’tan beri hayatımızda kaybolan şeylerin ardından duyulan üzüntü ile yeniye karşı beslenen iştihak arasında sıkışan insanımız, “ânın meseleleri ile mazi arasında kaynaşma çareleri” aramaya koyulmuştur. Bu arayış esasen insan tecrübesinin tarihsel derinlik, mekân kurgusu ve zaman ritmini aynı iklimde kaynaştırarak toplumsal kimliğini inşa etme girişimine işaret etmektedir. Zira yaşadıklarımız sadece değerler karmaşası, ruh huzursuzluğu değil; Tanzimat’tan beri yaşanan ikiliğin, bölünmüş bir benliğin anlatısıdır. Bu anlatı, kendimizi evimizde hissetmediğimiz, bir tür yersizlik, yurt-suzluk halidir. Dolayısıyla bu hal sürekli yeniden yorumlanması gereken, asla tüketilemeyecek açık uçlu bir serencama karşılık gelir.

⁵ “Musaggar cirmin amma gaye-i sun’-i ilahisin;/ Bu haysiyetle payanın bulunmaz, bitenahisin!”

Akif'in düşüncelerinin de dâhil olduğu Osmanlı modernleşmesini "psikolojik algı" ile "reel güç" arasında vuku bulan gerilimde okumak mümkündür. On sekizinci yüzyıla kadar parlak bir mazinin güveni ile yaşayan Osmanlı, Batılılar karşısında önceleri alışılmadık ama sonraları olağan hale gelen askeri yenilgilerle karşılıncı hem bireysel hem de toplumsal düzeyde bir tür travma yaşamış; genç kuşakların zihinleri, Batıcılığın güçle eş tutulduğu bir dünyaya karşılık gelmiştir. Nasıl taşıyacağını bilemediği bir mirası kollarında bulan genç kuşaklar, 'miras' olarak aldıklarını bir müddet sonra "yük" olarak niteleyince, meselelerin o bildik dayanılmaz hafifliğine savrulmuştur. Kanaatimizce hazinenin yitirilmiş olmasının nedeni tarihsel şartlar veya gerçekliğin bir cilvesi değil, onun görünüşünü veya gerçek mahiyetini öngören bir geleneğin mevcut olmaması, onu geleceğe bırakacak hiçbir vasiyette bulunulmamasıdır.

Geçmişin gelecek karşısında; eskinin de yeni karşısında bütün imtiyaz ve kurucu olumluluklarını yitirmeye başlaması, Osmanlı aydınlarının mekân algısı ile birlikte bilgiye ilişkin tutumlarında bir kırılmaya yol açmıştır. Bu anlamda, Osmanlı aydınlarının bilim anlayışı ve epistemolojik yaklaşımın ölçüsü olarak pozitivism ile kurdukları ilişki, bu dönüşümün en açık göstergesi olarak kabul edilebilir. Zira aydınların geçmiş ve geleceğe ilişkin tutumları, ideolojik bir konumlanıştan bağımsız düşünülmemesi gereken epistemik bir tutumu yansıtır. Bu epistemik tutumda geçmiş ile olan ilişkiyi belirleyen şey, bizatihi geçmişin kendisinden öte, gelecek mitosu olmuş ve dolayısıyla geçmiş ile kurulmaya çalışılan ilişki geleceğin tahakkümü altında şekillenmiştir. Nitekim Tanzimat döneminden itibaren farklı uçlarda yer alan aydınların çoğunluğu (sözelimi Mehmet Akif, Prens Sabahattin Abdullah Cevdet) sorunun çözümünde hem fikir olmuşlardır: "Hem Batılılaşalım Hem de Müslüman Kalalım!" Bu durumu, geçmişten kurtulamama ya da kopamama, gelecekte de emin olamama algısının felsefi bir ön kabule ve epistemolojik bir inanca dönüşmesi olarak okumak gayet mümkündür. Nitekim Akif'in tüm şiir ve nazımlarında destansı bir geçmişin manevi atmosferiyle karşılaşırız. Altı yüz yıllık bu manevi atmosfer,

yaşanabilir bir dünya kurmayı amaçlarken hayatı, doğayı, varoluşu temaşa nesnesi kılmış; maddi dünyaya kayıtsız kalarak zihniyet ile maneviyatı kendine özgü bir biçimde kurgulamıştır.⁶ Osmanlı'nın kendi yaşamını sahil bir aynadan temaşa edişi; kendi hayatının manasını idrak eder gibi seyrettiği kültürel hayatı başka bir kültür, edebiyat ve musiki tanımaya engel idi. Nitekim Batılılaşma Osmanlı insanın hayatına nesnel karşılığı olmayan alternatifler getiriyordu ve onlar yaşamlarında nesnel karşılığı olan şeyleri bir şekilde değişime uğrattıyordu. Bu değişim, Osmanlı'nın gündelik, pratik ve somut hayatın içinde bulamadığı bir kültür dolayımında; bir tarihi temellük etmeye çağrılıyordu. Oysa bir tarih temellük edilmeden bir zevkin/selimin temellük edilebilmesi mümkün olabilir miydi? Osmanlı kültürü temellük ettiği haz ve temaşa geleneğini Tanzimat'la birlikte Tanpınar'ın deyişiyle bir zevk hezimetine dönüştürmeye başlamıştır.⁷ Hal böyle olunca modernleşme; Osmanlı toplumunda, insanın kendini konumlandığı, geleceğin inşa edilme sürecinde yaslandığı bir güç olarak geçmişini eski tanımından soyutlamış ve büyük bir dönüşüme uğratmıştır.

Açıktır ki geçmiş ile gelecek arasındaki paradoks temelde gelenek ile modernlik arasındaki çatışmadan hatta birbirini biçimsizleştirmekten kaynaklanmıştır. Modernlik gelenek tarafından doğasından uzaklaştırılırken, gelenek de modernliğin çelmelerine maruz kalmıştır. Hayatın her düzeyinde yaşanan bu epistemolojik, psikolojik ve estetik çarpıklık kendisine sosyolojik bir zemin de oluşturmuştur. Son kertede bu çarpıklıklar, entelektüellerin fikirlerinde, kalabalıkların psikolojik davranışlarında ve ideologların sayıklamalı gündüz düşlerinde ortaya çıkmıştır. Hastalığın ârazlarını gören lâkin hakikî bir teşhis koyamayan aydınlar toplumu ivedilikle gerilikten kurtarma misyonu içinde 'tarihsel gecikme'yi müreffeh bir gelecek kurma iradesiyle "telafi etmeye" girişmiştir. Bu durumu gelenek açısından geçmişin geleceği aydınlatmaya güç yetiremeyişini ya da sözün ve tefekkürün yitimi olarak değerlendirebiliriz. Hatta

⁶ Hilmi Yavuz, *Türkiye'nin Zihin Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 23

⁷ Hilmi Yavuz, *Türkiye'nin Zihin Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 24.

önemli olanın yeniyi yaratmak değil; kuruluşta belirlenmiş olanı, ona katkıda bulunarak sürdürmek olduğunu söyleyerek zenginleştirilebiliriz. Ancak buna rağmen Osmanlı modernleşme tecrübesinde geçmiş tümüyle reddedilmemiştir. Aksine geçmişin bir yönüyle düzenleyici bir rol üstlenmesi de beklenmiştir. Tanpınar, bu hususu *Beş Şehir*'de şöyle dile getirir:

En büyük meselemiz budur; mazi ile nerede ve nasıl bağlanacağız, hepimiz bir şuur ve benlik buhranının çocuklarıyız, hepimiz Hamlet'ten daha keskin bir "olmak veya olmamak" dâvası içinde yaşıyoruz. Onu benimsedikçe hayatımıza ve eserimize daha yakından sahip olacağız. Belki de sadece aramak ve bütün kapıları çalmak kâfidir.⁸

Osmanlı modernleşme tecrübesinin geçmiş ile gelecek arasındaki belirsiz ve gerilimli bir yarıktaki hareket ettiğini, kültürel kimlik ve uygarlık sorunları arasında sıkışan insanın; Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçiliğin idealize ettikleri toplum modelleriyle/kimlikleriyle kendi yolunu oluşturmaya çabaladığı söylenebilir. Söz konusu akımların ortak biçimde ilerlemenin modernleşme aracılığıyla ve bunun da doğal olarak siyasal iktidarın eylemiyle gerçekleşeceğini iddia etmeleri pragmatik tutumu benimsediklerini gösterir. Bu çerçevede modernleşme deneyimimizde *batılılaşma projesi*; yaşanan sorunları kestirmeden bilen, kafasında bir uygarlık projesi olan bir aydın tiplemesi üzerinden yayılır. Bu projeyi savunan aydınlar insanın içine inmeyi, bu topraklara mahsus yaşama dünyasını ya da en azından Orta Asya'dan başlayan macerayı değil; toptan başka bir kültüre göç etmeyi önerirler. Garp medeniyetini öyle ateşli bir ihtirasla talep ederler ki kendiliğimizden tiksinecek duruma gelir; geçmişimize mahcup ve uzaktan bakan bir hale mahkûm kalırız.

İslamcılık ise Müslüman toplumları her türlü sömürüden kurtarmak ve birleşmelerini sağlamak amacına yönelik bir mefkûre olarak tüm fikri, siyasi ve ilmi sorunların İslam inançları ekseninde çözüleceğini savunur. İslamcılık, "İslam Milleti" kavramından hareketle siyasi birliği hedefleyen, ulemeden çok aydınların her konuda İslamiyet sınırları içinde kalmayı savunduğu bir arayışı temsil eder.

⁸ Ahmed Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990, s. 259.

Bu arayışı, Batı'dan gelen akültürsayon sürecine karşı dinin kendisini, doğrulama ve meşrulaştırma süreci olarak da okumak mümkündür. Nitekim Akif'in düşüncelerini de söz konusu kurucu değerlerle yeniden oluşturmayı hedefleyen bir "kurtuluş projesi" ya da "şahsiyet inşası" olarak okumak mümkündür.

Milliyetçilik ise çoğu kez "millet" kavramından aşkın bir güç, tinsel bir ilke çıkarma girişimini temsil etmiştir. Buna ilaveten milliyetçilik, bir "arkhe" olarak coğrafyayı beraberinde taşımış ve kültür ve sosyal ilişkileri düzenleyerek hâkimiyet ülküsü inşa etmeye yönelmiştir. Nitekim yeni bir toplum oluşturma sürecinde tanımlamayı, güdülemeyi, belli bir yaşam alanı inşa etmeyi ve dolayısıyla üst benliğin kurulmasında "millet" olgusunu ön plana çıkarmayı arzulayan Osmanlı Türkleri; devlet odaklı bir milliyetçilik geliştirmiştir.⁹ Buna göre milletler; sınırlandırılmış kimi değerler etrafında, devlet ve kurumların belirlediği "kimlikler"e göre yaşamayı hedefleyen duyuş, düşünüş ve davranış olarak tezahür etmelidir. Bu durum, elbette biz'e ait olanı ön plana çıkararak "öteki" olanı ayırıştırmayı da içermiştir.

Osmanlı Devleti'nde söz konusu akımların kaderini vuku bulan savaşlar ve dolayısıyla bozulan ekonomi ve hazine belirlemiştir. Öyle ki savaşlar birçok şeyi sınımış, bazı şeyleri yeni baştan düşünmeyi bir zorunluluk olarak dayatmıştır. Savaş sonrası ortaya çıkan durumun da birçok şeyi unutturduğunu, 'şahitliklere' dayalı olarak yeniden inşa edilen tarihin de bundan nasibini aldığını hesaba katmak gerekiyor. Tarihin yeniden inşasında insanın zaaflarının, ihtiraslarının, acılarının, sevinçlerinin önemli bir rol oynadığını hatırladığımızda, Osmanlı'nın son döneminin Cumhuriyete eski akımları yeni bağlamlarda anlayacağı "sosyal bir ideal" miras bıraktığını düşünebiliriz. Mehmet Akif, edebi bir şahsiyet ve düşünür olduğu gibi toplumun unuttuğu değerleri onlara hatırlatan, kötü gidişata dikkat çekerek çözüm için teklifler sunan, milletin geleceğini güvence

⁹ Alaattin Oğuz, "Rusya Türklerinin Türk Milliyetçiliğiyle İlişkileri" *Doğu Batı*, sayı, 38, 2006, s. 122.

altına almaya çalışan felsefî bir tavra da sahiptir.¹⁰ Bu yönüyle ahlaka eğilen Akif, ahlakın, tekelci bir mantıktan uzak tutulması gerektiğini ve ona yönelen insanın sahip olduğu akıl, sezgi, duyu, deneyim ile ahlaki tefekkür ve tavrı benimsemesinin gayet doğal olduğunu eserlerine yansıtmıştır. Mehmet Akif'in bu konudaki metinleri incelendiğinde durduğu yerin din temelli bir ahlak anlayışı olduğu tespit edilebilir. Hatta Akif, ahlaki temellendirmesini insan üzerinden başlatır ve önce ona kim olduğunu hatırlatır:

Haberdâr olmamışsın kendi zâtından da hâlâ sen,
“Muhakkar bir vücûdum!” dersin ey insan, fakat bilsen...
Senin mâhiyyetin hattâ meleklerden de ulvîdir:
Avâlim sende pinhândır, cihanlar sende matvîdir :
Zeminlerden, semâlardan taşarken feyz-i Rabbânî,
Olur kalbin tecellî-zâr-ı nûrâ-nûr-i Yezdânî.
Musaggar cirmin amma gâye-i sun-i Îlâhîsin;
Bu haysiyyetle pâyânın bulunmaz, bîtenâhîsin !
Edîb-i kudretin beytü'l-kasîd-i şî'ri olmuşsun;
Hakîm-i fitratın bir anlaşılmaz sırrı olmuşsun.
Esirindir tabîat, dest-i teshîrindedir eşya;
Senin ahkâmının münkâdıdır, mahkûmudur dünyâ;
Bulutlardan sevâik sayd eder irfân-ı çâlâkin ;
Yerin altında ma'denler bulur nakkâd-ı idrâkin.

¹⁰ Nitekim bu konuda Nurettin Topçu, “Safahat’ın Felsefesi” isimli makalesinde onun hakkında şu şekilde bahsetmektedir; “Akif’in sanat, ahlak ve din felsefesi olduğunu gördük. Bu sahalarda ulaştığı ve sanat vasıtasıyla ifade ettiği bütün halinde görüşleri var. İfadenin heyecanlı oluşu bunu değiştirmez daha değerlendirir. Bu mütefekkir sanatkârın bugüne kadar felsefi değerinin araştırılmamış olması, bizde tefekkürün iri kitapların kaba cildinden sanat anlayışının ise şarkvari gazelhanlıktan ileri gitmemiş olmasıdır... Nihayet hayattan kaçan değil, sanat vasıtasıyla sonsuzluğa sığınabilenler, büyük murada ermesini bilenlerdir. Bütün büyük sanatkârlar, Sinanlar, Mikalanjlar, Betofenler, Göteler, Mevlanalar, Hafızlar ve Fuzuliler bu sonsuzluk kafilesinin sanatkârlarıdır. Bunların ardından yürüyen, ilhamların ve davaların atleti, Mescid-i Aksa’dan geçerek miraca çıkan büyük ruhun tilmizi, şarkın iman ve ümit güneşinin yirminci asırdaki havarisi, zulme isyanı bilen Hakk’a âşik gönüllerin sultanı, o bizim Akif’imizdir” (Şengüler, 2000, C. 10:465).

Denizler bisterindir, dalgalar gehvâre-i nâzın;
Nedir dağlar, semâ-peymâ senin şehbâl-i pervâzın!
Havâ, bir refref-i seyyâl-i hükmündür ki bir demde,
Olur demsâz-ı âvâzın bütün aktâr-ı âlemd¹¹.

Akif'e göre yaratılmışların en şerefli olan insan, kendinin farkına varmazsa başta zatı olmak üzere ait olduğu toplumu da ifsada sürükler. Bu nedenledir ki ahlak, şahsiyetin oluşmasında ve milletin ayakta kalmasında ve sürekli ilerleme sağlamasında en önemli mefhumdur. Nitekim döneminde çekilen pek çok zorluğun esasında İslam'dan ve İslam ahlakından uzaklaşmaktan kaynaklandığını söyleyen şair, yeniden uyanışın ancak *şahsiyet sahibi bireyler inşa etmekle* mümkün olacağını söyler. Buna ilaveten düşünür, milletin her ne zaman ki faziletlerden uzaklaşırsa, dünyevi ve ilahi cezaya matuf olmaktan kurtulamayacağına inanır.

Akif'e göre şahsiyeti oluşturmada en temel ahlaki erdemlerden biri olan özgürlüğün kaybını, ahlakın kaybı olarak okumak mümkündür. Bu noktada onun ahlak anlayışını idrak için aynı zamanda onun milliyet, istiklal ve istikbal anlayışlarına da bakmak gerekir. Nitekim o bir şiirinde bu anlayışların birbiri ile bağlantısını şu şekilde ortaya koymaktadır:

Meğer kalbinde Mevlâ'dan tehâşî hissi yer tutsun...
O yer tutmazsa hiç ma'nâsı yoktur kayd-ı nâmûsun.
Hem efrâdın, hem akvâmın bu histir, varsa, vicdânı;
Onun ta'fili: İnsâniyyetin tevkî'-i hüsrânı!
Budur hilkatte cârî en büyük kânûnu Hallâk'ın:
O yüzden başlar izmihlâli milletlerde ahlâkın.
Fakat, ahlâkın izmihlâli en müthiş bir izmihlâl;
Ne millet kurtulur, zîrâ ne milliyet, ne istiklâl.

¹¹ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, (hızl.) M. Ertuğrul Düzdağ, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, Ankara, s. 64; Melih Taştan, Mehmet Akif Ersoy'un Dine Dayalı Ahlak Anlayışı, Gaziosmanpaşa Ü. S.B.E. Felsefe ve Din Bilimleri İlam Felsefesi basılmaması yüksek lisans tezi, 2015, Tokat, ss. 28-83.

Oyuncak sanmayın! Ahlâk-i millî, rûh-i millîdir;

Onun iflâsı en korkunç ölümdür: Mevt-i küllidir.¹²

Yukarıdaki dizeler Akif'in ahlak anlayışının *din ekseninde* hem ferdi hem de sosyal ahlakı içinde barındırdığını ifşa eder. Fert ve toplum arasındaki sürekliliği tesis etmek için vazifeleri ahlaki davranışlara temel kabul eden Akif'in ahlaka vurgusunu esasen hedeflerinin büyüklüğü olarak görmek mümkündür. Onun, İslam-ahlak medeniyetini pek tabii tüm cihana ulaştırma hedefi bulunmakla birlikte ilk isteği Türk-İslam birlikteliğini istiklal ve istikbalini korumaktır. Bunun içinde öncelikle ferd gayr-i ahlaki durumlarından sıyrılıp, tembellik ve acziyetten kurtulup emanetlerine sahip çıkmalı; daha sonra sosyal ahlak çerçevesinde, ivedilikle önüne geçilmez felaketlere sürüklenmeden ahlaki problemlerden kurtulmalıdır. Zira ahlaki olarak çöküşün ve yozlaşmanın çözümü dine, edep ve hayaya dönmek, vicdan ve merhamet sahibi vatan evladı yetiştirmekte yatmaktadır. Bunun aksi olması durumunda karşılaşacağımız sonucu şu dizelerle anlatan Akif, kötü huylardan vazgeçilmesi gerektiğini toplumu ayakta tutan sosyal ve siyasi dokunun korunmasını nasihat eder: "Çiğnenirsek biz bugün, çiğnenmek istihkâkımız /Çünkü izzet nerde, bir bak, neredir ahlâkımız.¹³

Akif, yukarıda da ifade edildiği gibi şaşalı dönemlerimizden örnekler vererek, Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşanan buhrandan kurtulmanın bir hayal olmadığını, önceden nasıl olduysa şimdide cömertlik, yardımseverlik, vatan ve millet sevgisi, çalışkanlık, şefkat ve merhamete yeniden dönüş ile özlenen refah topluma

¹² Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, (hızl.) M. Ertuğrul Düzdağ, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, Ankara, s. 267. Akif bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: "İslamiyet'i şimdiki haline getirince, hepimiz uyur gezer olduk. Güzel ahlakın adını bile unutmak derekelerine düştük. Hadi geçmişten ibret alamıyoruz. Çünkü gözümüzle görmedik. Hadi zamanımızda, fakat uzak ülkelerde yaşayan dindaşlarımızın felaketine bakıp, kendimize gelmiyoruz. Çünkü zavallıların çektiği "ahh!"ları duyamıyoruz. Fakat gözümüzün önünde geçen başımızın üstünde dolaşan felaketlerden olsun ibret almamız gerekmez mi?" Mehmet Akif Ersoy, (1981), *İstiklal Marşı Şairimizin İstiklal Harbindeki Vaazları*, (hızl.) Hasan Boşnakoğlu, Ankara: Er-Tu Matbaası, s. 16.

¹³ Melih Taştan, *Mehmet Akif Ersoy'un Dine Dayalı Ahlak Anlayışı*, Gaziosmanpaşa Ü. S.B.E. Felsefe ve Din Bilimleri İlam Felsefesi basılmamış yüksek lisans tezi, 2015, Tokat, ss. 30-80.

kavuşabileceğimiz konusunda bizi teşvik etmektedir. Toplumsal erdemlere öze dönüş ile varılabileceğine dikkat çeken şair, dil aracılığı ile ahlak ve siyaset felsefesinin dinamiklerini ortaya koymuştur. Yüksek ahlak ve değerleri yansıtan ve eyleme çekme coşkusu oluşturan şiirleri milletin ortak iyiliğini ihtiva etmektedir. Siyaset, ahlak, vatan, millet ve tarih şuuru gibi pek çok sahayı dini perspektifte alan Akif, hayatın her alanının din ile sarıldığını ve en nihayetinde sorun ne olursa olsun çıkış yolunun dinden ve dini düşünceye uygun mefkûrelerden geçtiğini savunmuştur. Nitekim ona göre ahlakın bozulması dinin doğru yaşanmadığının ve yine aynı zamanda dinin bozulmasının da gayri ahlaki yaşantıdan kaynaklandığı aşikârdır:¹⁴

Bir halâs imkânı var: Ahlâkımız yükselmeli,
Yoksa pek korkunç olur katmerleşip hüsrânımız...

Çünkü hem dünyâ gider hem din, eğer yapmazsanız.¹⁵

Mehmet Akif Ersoy, tüm bu görüşlerinin yanında neme lazımcı ya da bana halel gelmediği sürece sıkıntı yok, tarzındaki basit düşünceleri hoş karşılamaz. Gaye insan, sadece kendi iyiliği ve güzelliği için değil; aynı zamanda öteki için de çabalamayı ve dahi ölmeyi bilen insandır. Neme lazımcı mantıktan uzak, milletin bekası için yanlış gidişata dur demek insanın temel ahlaki görevlerinden biridir:

Fakat bu maskaralıklar devâm edip gitmez;
“Adam, benim neme lâzım!” demekle iş bitmez.

Tecellüd eyleseninden yılıp da zındîkin,
Ağırca alması, bir fitnedir ki, siddîkin:

Cenâb-ı Hakk’a sığınmış o heybetiyle, Ömer.

Emîn olun, bizi me’yûs eden felâketler.

¹⁴ Osman Cebeci, *Mehmet Akif Ersoy'un İslamcılıkla İlişkisi* (1873-1936), Erciyes Üniversitesi S.B.E. Temel İslam Bilimleri A.B.D. Basılmamış Yüksek Lisans tezi, 2019, Kayseri, ss. 117-133.

¹⁵ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, (hızl.) M. Ertuğrul Düzdağ, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, Ankara, s. 274.

Vazîfe hissine bîgânelik belâsı bütün;
Küçük, büyük “Ne vazîfem!” desin de iş yürütün!
O hâle geldi ki millet vazîfesizlikten:
Vazîfe hissi de kâfi değil, bugün cidden.
Evet, onun daha fevkinde ihtiyâc artık...
O ihtiyâc ise: Milletçe bir fedakârlık.¹⁶

Vaziyet onu göstermektedir ki, sorumluluk bilinci gelişmemiş topluluklarda miskinlik hâkim olmakta ve bu da o toplumun hezeyanına sebep olmaktadır. Tam olarak bu noktada bağımsızlığını kaybetmeye başlayan toplum; ekonomik, siyasi, kütür ve değer açısından bir başka topluma bağlı kalmak durumunda olacaktır. Görevinin bilincinde olan ve bu bilincin gerektirdiklerini yapmada üstün çaba gösteren Akif, halktan da bunu ister:

Müslümanlar şurasını iyi bilmelidirler ki, bizi dört bir yanımızdan kuşatan felaketten hepimiz sorumluyuz. Eğer herkes Yaratanına, dindişlarına, vatandaşlarına karşı yapmakla mükellef olduğu görevlerini yapsaydı, bu felaketler, bu belalar başımıza gelmezdi. Başkalarını kınamakla, kimse kendi vicdanında mahkûm olmaktan kurtulamaz. İlerlemiş toplumlarla aramızdaki mesafeyi kapatabilmek için, herkes şahsi görevinden başka, bazı fedakârlıklar yapacaktı, değil mi? Bizler şahsi görevlerimizi bile yapmadık. Büyük-küçük herkesin görevi, adeta başkalarını kınamak, onları eleştirmektir. Şimdi yapılacak tek şey, bundan böyle olsun, ağzımızı değil, gözümüzü açarak, kusurlarımızı yakından görerek, onları telafi etmeye, Allah’a ve kullarına karşı olan görevlerimizi hakkıyla yerine getirmektir. Yani bu uğurda çalışmaktır. Allah’tan ümit kesilmez. Vesselam.¹⁷

Akif, hayatının her aşamasında davası uğruna tüm zorlukları göğüsleyen, sahip olduğu yüksek ahlak ile hem dini hem de milli vazifelerini üstün bir şekilde yerine getirmiştir. Öyle ki onun inancının gücü ile bir an bile ümitsizliğe düşmemiş olduğunu

¹⁶ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, s. 240-241.

¹⁷ Mehmet Akif Ersoy, *İstiklal Marşı Şairimizin İstiklal Harbindeki Vaazları*, (hızl.) Hasan Boşnağoğlu, Er-Tu Matbaası, 1981, Ankara, s. 17.

görebiliriz.¹⁸ Düşünen biri olmasının yanında eylemde bulunan bir şahsiyet olarak Akif; çalışmak, azmetmek ve nihai olarak tevekkül etmeyi Sünnetullah gereği olarak düşünür.¹⁹ Bir insan, bir millet var olmak için daima çalışmalıdır. Ferdin anlam kazandığı topluma karşı birtakım görevleri vardır ve bu onun davranışlarındaki keyfiliği iptal etmektedir. Toplumu oluşturan bireyler, birlikte yaşam için iş birliği içinde değer yargılarına sahip çıkma konusunda azimle çalışmalıdır. İslam Medeniyetlerinin geri kalmasının asıl nedeninin halkının miskin olup suçlu olarak da bir başkasını veya kaderi görmeleri olduğunu belirten Akif, bu belaların ve geri kalmışlığın tek müsebbibinin insanın fıtratından uzak kalması olarak telakki etmiştir. Akif'in düşüncesinde insan fıtratından uzak kalma bir eylemsizlik halidir. Onun düşünce sisteminde eylemin çok önemli olduğu göz önünde bulundurulduğunda şahsiyetli bir Müslüman olma yolunda ferde düşen görevler vardır.

Açıktır ki Akif, bunalan insana bir çıkış yolu olarak Allah'a dayanmak, çalışmaya devam etmek, hikmete râm olmak, doğruluk, tevekkül gibi temel ilkelere bağlanmayı öğütlemiş, ümitsizliğe kapılmaktan kendini korumasını tavsiye etmiştir. Ona göre bir fert ya da toplum sorunlarından kaçarak veya söz konusu sorunlara kendi milletinin şuuruna uygun olmayan anlayışlarla çare arayamaz. Bir

¹⁸ Mehmet Akif, milletinin derdiyle dertlenmiş bir insandır. Yazdığı şiirlerde yaşanan acılar, yenilgiler, yoksulluğumuz ve umut dile gelir: "Yeisin sonu yoktur, ona bir kere düşersen/ Hüsrana düşersin, çıkmazsın ebediyen." Ona göre, Allah'a inanma ile ümitsizlik bir kalpte yaşayamaz. Akif, ümitsizliği iki noktadan eleştirir: İlki Allah'a sığınmadan ona güvenmeden ümitsizliğe düşmek küfürdür. Bunu Hicr sûresinin 55. ve 56. ayetlerinin şerhi sayılabilecek bir şiirinde şöyle ifade etmektedir: "Kesmeyiniz ruh-ı rahmetinden ümit/ Ki müşrikin olur ancak o nefhadan nevmîd." Akif'in ümitsizliğe ait ikinci tenkiti ise ümitsizliğin toplumda meydana getireceği telafisi mümkün olmayan çözümlen ve tembelleşmeye sebebiyet vermesidir. Akif'e göre; "Hayat meydanına atılan insanın karşısına ilk çıkacak engel ümitsizliktir." Bu bakımdan başarılı bir hayat için lâzım olan ilk ve en mühim unsur da ümittir. İşte, insanın devamlı muhtaç olduğu bu ümidi en güzel şekilde temin eden imandır, İslâm imanıdır." s. 112.

¹⁹ Nitekim Akif bir şiirinde bunu şöyle ifade etmiştir: "Tevekkül, tembellik demek olsaydı şayet, Hiç dine bağlı olarak yaşar mıydı bu millet? Çoktan dünyada İslâm'ın birlik meşalesi sönerdi; Kur'an duramaz, Allah katına dönerdi. "Dünya koşuyor" söz mü? Beraber koşacaktın; Yazık, bütün azmi sen arkanda bıraktın! Mademki uyandın o uzun uykularından, Bir parçacık olsun, hadi hiç yoksa kımıldan"

toplumun refahı ancak kendi sorunlarıyla yüzleşerek, kendilerine mahsus çözümler üreterek mümkündür. Bu minvalde şahsiyet sahibi bir insan olan Akif, öncelikle aynayı ferde daha sonra sosyal yaşama çevirmiştir. Özellikle *Safahat*'ta sahip olduğu dünya görüşüne uygun olacak şekilde, vatanını düşüğü durumdan kurtaracak Asım'ın neslini tanıtarak ya da daha açık bir ifadeyle şahsiyetli bir Müslüman tipi çizerek yol göstermiştir.

Mehmet Akif'in hem kendi şahsiyetinde hem de eserlerinde Müslümanın birçok özelliğini görmek mümkündür.²⁰ Bu özellikleri Kur'an ve sünnetten alıp kendi şahsında gösteren ve asrın idrakine söyletmeyi hedef olarak belirleyen Akif'e göre şahsiyet sahibi bir insan; "eğer çiğnenmemek isterlerse seylab-ı eyyama" dini, milli ve ahlaki değerlerde taviz vermeyen, kibre kapılmayan, şirke girmeyen, verdiği söze ve emanete sadık kalan, alçakgönüllü ve merhametli biri olmalıdır. Öyle ki kendisini İslâm mefkûresine adanmış Akif'in insan anlayışını da bu düşünce etrafında maneviyat, merhamet, sorumluluk, özgürlük ve özgünlük ilkeleri temelinde şekillendirdiği görülür.

Sonuç

Mehmet Akif Ersoy hakkında yapılan araştırmalar onun, ahlaki ve siyaset ilişkisini birlikte aldığı görülmüştür. Ahlaki olarak erdem unsurlarının cömertlik, yardımseverlik, vatan-millet sevgisi²¹,

²⁰ Onun şahsiyeti ile ilgili olarak bir dostu şu anekdotu paylaşmıştır: "O halkın üstüne titrediği ilme ve akla bağlı faziletleri yurt ölçüsünde bir heyecan ve hareket haline koymasıyla Hint Kuruluşu'nun Gandhi'sine benzer. Dürüstlüğü, yalan söylememesi, gözünü budaktan esirgemez mücahitliği ve halk kitleleri üstündeki tesiri bakımından da Gandhi'yi hatırlatmaktadır. Akif, kendi iman ve mefkûresini yaşayan, kendine mahsus kanaatleri olan gerçek münevver idi. Olaylara körü körüne bağlanmaz, fikrinden dönmeyi kendine ve millete hakaret sayardı. Yaşamı boyunca ne dininden ne davasından, ne de siyasi görüşlerinden asla vazgeçmemişti. Vefatından üç gün önce verdiği bir mülakatında: "Evet" diyor, "Doğacaktır sana vadettiği günler Hakk'ın, demiştim. Bu mısra umutla imanla yazılır. İmanım olmasaydı yazabilir miydim? Zaten ben başka türlü düşünüp başka türlü yazarlardan değilim. İçimde ne varsa, bütün duygularım yazılarımdadır." s. 73.

²¹ "Milletiyle ağlayan şair" olarak, Akif'in vatanseverliği asla göz ardı edilemez bir gerçektir: "Bilhassa kendisi Çanakkale zaferinin haberini aldığı anda, herkesin Necid Çölleri'nde korkusuzluğuyla ve yiğitliğiyle tanıdığı "acı adam" profilini yıkmış ve bir çocuk masumiyetinde sevinç gözyaşları akıtmıştır. Bununla ilgili şu anekdotu

çalışmak, maneviyat, merhamet ve sorumluluk bilinci temelinde kurgulandığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ahlaki olarak kendini yükselten ve dinine bağlı kalan milletler siyaset alanında da tam bir özgürlük ve özgünlük elde etmiş olacaktır. Akif'in ahlak anlayışı, dini temelli olup İslam'dan beslenmektedir. Söz konusu ahlakta insan "eşref-i mahlukat" olduğunu tekrar hatırlatılarak maddi ve manevi açıdan kemâle erme ve İslam'ın istediği şahsiyeti oluşturma imkanına sahip olacaktır. Akif'in maksadı kendi mahiyetini kavrayan, imanlı, salih amel üzere olan, vatanına karşı mesuliyetlerinin bilincinde Asım'ın neslinin inşasıdır. Ahlak burada kilit noktadır. Ahlakın elden gitmesi özgürlüğün de elden gitmesi anlamına gelmektedir. Mehmet Akif, ahlakın korunması için doğruluğun, şecaat ve emanetin önemine dikkat çekerek ahlakı bozan zararlı alışkanlıklardan, cehalet, gerilik ve aşağılık komplekslerinden uzak durulmasını öğütlemektedir. Onun savunduğu geleneksel İslam değil hurefelerden uzak gerçek İslam'ın öğrenilmesi ve hayata tatbik edilmesidir.²² Çağın idrakine İslam'ı, onun ilke ve değerlerini söyletmek için doğrudan Kur'an'a başvurmayı öğütleyen şair, umutsuzluğa duçar olup miskinlik illetine bulanana nesli: "İz bırakanlarla senin aranda basit bir fark var sadece. Onlar ömür boyu gayret ediyorlar; sen ömür boyu hayret ediyorsun." diyerek asrın idrakini yeniden

aktarmak istiyoruz; Balkan Harbi'nin felaketi günlerinden birisinde bir tanıdığı Akif'e Safahat'ın birinci cildinde kız kardeşi Selma için yazdığı mersiyeden bahsederek; "Ne içli bir yazıdır o. Tekrar tekrar okur, hâlâ zevk alırım." demiştir. O zaman Akif'in daima parlak gözlerine bir düşünce bulutu inmiş ve şair şu cevabı vermiştir; "Şimdi çoluk çocuk hısım akraba, çoluk çocukla meşgul olmaya gönlümüzün tahammülü yok. Vatan yanıyor!" Bir milletin asla vazgeçemeyeceği üç unsur vardır: Vatan, bayrak, millî marş. Akif'te bu üçünün de sevgisi had safhadaydı. Onca şiir arasından kendi şiirinin seçilmesi de bunun bir göstergesidir. Okurken bize aksettirdiği duyguları Mehmet Akif, kim bilir nasıl bir sevgi ve duygu tufanıyla yazmıştır." Bkz. *Akif'i Anmak Asım'ı Yaşamak Anadolu Mektebi Mehmet Akif Okumaları*, s. 67.

²² İslamiyetin doğru bir şekilde öğrenilmesi gerektiğini vurgulayan Mehmet Akif bunu şu şekilde özetler: "Müslüman cemiyetlerini hurefelerden kurtararak kendilerine İslâm'ın doğrusunu anlatmak, onları inanç ve yaşayışta gerçek manasıyla Müslüman yapma gayretidir." Geniş manasıyla; "Bu gayreti daha ileriye götürerek İslâm âleminde, İslâm toplumunda, din kardeşliğinden doğan birliğin emrettiği maddi ve manevi yardımlaşmayı sağlamaya çalışmaktır." Ayrıntılı bilgi için Bkz. *Akif'i Anmak Asım'ı Yaşamak Anadolu Mektebi Mehmet Akif Okumaları*, s. 63. bkz. <https://mae.mehmetakif.edu.tr/yayinlar/akifi-anmak-asimi-yasamak.pdf>

inşa edip tarih, vatan ve millet şuuru donanma adına eyleme davet etmektedir. Bunun formülü onun düşüncelerinde şöyle dile getirilir: Şahsiyeti kuran güç, “Allah’a dayanmak, say’e sarılmak ve hikmete ram” olmaktadır.²³

Kaynaklar

- Tanpınar, Ahmed Hamdi, *Beş Şehir*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.
- Komisyon, Akif’i Anmak Asım’ı Yaşamak Anadolu Mektebi Mehmet Akif Okumaları, <https://mae.mehmetakif.edu.tr/yayinlar/akifi-anmak-asimi-yasamak.pdf>.
- Oğuz, Alaattin, “Rusya Türklerinin Türk Milliyetçiliğiyle İlişkileri” *Doğu Batı*, sayı, 38, 2006.
- Aristoteles, *Nicomachean Ethics*, D. Ross and L. Brown, Oxford Press, 2009,
- Meral, Betül, “20. Yüzyılın Ürettiği İtikadi-Kelami Problemlere Mehmet Akif Ersoy’un Bakışı”, Bursa Uludağ Üniversitesi S.B.E. Temel İslam Bilimleri A.B.D. Basılmamış yüksek lisans tezi , Bursa, 2000.
- Yavuz, Hilmi, *Türkiye’nin Zihin Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kır, İbrahim, “Mehmet Akif Ersoy’un Görüşlerinin Sosyolojik Analizi”, Fırat Üniversitesi S.B.E. Sosyoloji A.B.D. Basılmamış Yüksek lisans tezi, Elâzığ, 1988.
- Heidegger, Martin, *Varlık ve Zaman*, çev. Kaan H. Ökten, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.
- Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*, (hzl.) M. Ertuğrul Düzdağ, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Ersoy, Mehmet Akif, *İstiklal Marşı Şairimizin İstiklal Harbindeki Vaazları*, (hzl.) Hasan Boşnakoğlu, , Ankara: Er-Tu Matbaası, 1981.
- Ersoy, Mehmet Akif, *Sırat-ı Müstakim Mecmuası* 3. Cilt, (hzl.) M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2014.
- Taştan, Melih, “Mehmet Akif Ersoy’un Dine Dayalı Ahlak Anlayışı”, Gazi-osmanpaşa Ü. S.B.E. Felsefe ve Din Bilimleri İlam Felsefesi basılmamış yüksek lisans tezi, Tokat, 2015.

²³ Bekayı hak tanıyan sa’yı bir vazife bilir. Çalış çalış ki beka sa’y olursa hakkedilir.

- Mansfield, Nick, *Öznellik: Frued'dan Haraway'e Benlik Kuramları*, çev. Elif Okan Gezmiş, Babil Kitap, İstanbul, 2021.
- Cebeci, Osman, "Mehmet Akif Ersoy'un İslamcılıkla İlişkisi" (1873-1936), Erciyes Üniversitesi S.B.E. Temel İslam Bilimleri A.B.D. Basılmamış yüksek lisans tezi, Kayseri, 2019.
- Kaplan, Ramazan, "Safahat'ta Medeniyet Tasavvuru", *Mehmet Akif, Türkiye'de Modernleşme ve Gençlik*, TYB Yayınları, Ankara, 2007.